

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

UDK:371.036:17.02

YOSH LARNI AXLOQIY-ESTETIK TARBIYALASHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

J. Abdimuratov – o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: axloq, estetika, milliy qadriyat, tarbiya, shaxs, faoliyat, o'z-o'zini anglash, qimmatli yo'nalish, mala-ka, pedagogika, texnologiya, psixologiya.

Ключевые слова: мораль, эстетика, национальная ценность, образование, человек, деятельность, самосознание, ценностная направленность, компетентность, педагогика, технология, психология.

Key words: morality, esthetics, national value, education, a person, activity, self-conscious, valuable orientation, competence, pedagogy, technology, psychology.

Kirish. Xalqimizning yuksak axloqiy fazilatlarini yosh avlod qalbiga singdirish bugungi kunda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqta. Yurtboshmizning asarlarida, nutqlarida, xalq talimiga oid rasmiy hujjatlarda bu fikr qayta-qayta takidlanayotganligi bejiz emas. Masalaning bunday dolzarbligi o'qituvchilar jumladan, psixologiya fani o'kituvchilarining ham zimmasiga yoshlarni yuksak manaviyat ruhida tarbiyalash uchun har tomonlama malakali tayyorlanish vazifasini yuklaydi.

Ana shunday tarbiya milliy mentalitet va talimning milliy modeli talablariga hamohang bo'lganligi bois talim tizimining barcha bosqichlarida yoshlarni o'zini-o'zi anglash va boshqarishning psixologik mag'zi mustahkam manaviy etiqodni tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Asosiy qism. Yosh avlod turli faoliyat jarayonida tarkib topadi. Zotan, o'kuvchining faoliyati juda maroqli, o'ziga xos go'zal va shakl jihatidan rang-barang. Maroqli va manaviy zavq beruvchi ana shu go'zal tuygu o'kuvchilar nafosat tarbiyasiga kuchli tasir ko'rsatadi. Binobarin, bolada namoyon bo'ladigan o'z-o'zini anglash, estetik tarbiya muhim manaviy go'zallikka puxta zamin hozirlaydi. O'spirinlik davrida o'quvchilar uchun eng muhimi ularning manaviy jihatdan kamolotga intilishining kuchayishidir. Chunki voqelikka, kishilarga munosabat chuqur ichki manaviy intilish orqali sodir bo'ladi. O'zining ichki dunyosini anglash, yoshlarda quvonch bilan birga ko'p tashvish va ichki kechinmalarni ham keltirib chiqarishi haqiqatdan uzoq emas. Bunda asosiy ziddiyat ichki manaviy dunyo «men» bilan, tashqi xulq atvor meyorlarining bir-biriga mos kelmasligidadir. Bu esa yoshlarda o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini nazorat qilishning kuchayishi bilan xarakterlanadi.

O'spirinda o'zligini anglashning takrorlanmas xususiyatlari bilan birga shaxsiy, axloqiy va kasbiy masalalarni hal qilishda yakka hissi sezishi ham juda muhim xususiyatga ega. Shunga ko'ra o'z hayotiga doir masalalarni jimlikda, yakka ichki muhokama qilish, o'zining ichki nidosini, ichki ovozi eshitish asosida chuqur axloqiy-estetik sifatlarni o'ziga singdirishga ehtiyoj kuchayadi. Bularning hammasi negizida kelajak masalasi, yani kelajak orzular haqida o'ylar, yoshlar fikri-zikrida belgilovchi bo'lib qoladi.

Natijada bu masalalarni hal qilishda kattalar bilan muloqotga ehtiyoj sezadi. O'smirlikdagi jinsiy balogatga etishishning kuchayishi sevgi-muhabbat hislarini uning hayotida muhim masalaga aylantiradi. Balogat yoshda o'quvchilarda hayotga qiziqishi paydo bo'ladi va mustahkamlana boradi. Shaxsiy maqsadlarning umumlashib va yirik-lashib borishi asosida axloqiy-estetik qadriyatlarning barqarorlashishi yuz beradi. Shuningdek, motiv va maqsadlar oydinlashib, tabaqa-lashadi. Mavhum, orzu tarzidagi hayot maqsadlari aniqlanib, aniq bir ideal tariqasida shakllanadi. Hayot maqsadi va u asosida shakllangan ideal bir vaqtning o'zida murakkab tuzilishga ega bo'lib, o'smir hayotida ijtimoiy va axloqiy hodisa darajasiga ko'tariladi. «Kim bo'lsam ekan?» va «qanaqa bo'laman» tushunchalari avval aniq anglashilmagan bo'lsa, o'smirlikda aniq hayot maqsadiga aylanadiki, bu esa uning axloqiy-estetik idealining mohiyatini tashkil etadi. SHuning uchun ham talim-tarbiya jarayonida buni etiborga olish yoshlarda kelajakka ishonch va o'zini-o'zi anglash tushunchalarini kengaytirib boradi. O'spirinlik davr-ning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, bu davrda o'zligini anglashda keskin o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'z navbatida ayrim shaxsiy sifatlarning umumiy-lashib, yaxlit holda shakllanishiga olib keladi. O'ziga baho berishda ham avvalgi yaxshi-yomondan aniqlashib, faoliyatdagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni bir-biridan ajratish, sabablarini aniqlash asosida o'ziga baho berishda aniq yondashish belgilovchi mezon bo'ladi [1].

O'quvchilar o'zini anglashda o'zidagi salbiy sifatlarni tuzatish masalasiga o'ziga tanqidiy qarash asosida ijobiy axloqiy sifatlarni shakllantirishga intilish kuchayadi. Bu yoshda o'smirlikdagi o'z xattixarakatiga emocional baho berishdan bosiqlik, vazminlik orqali o'z xatti-harakatiga baho berish kuchayadi. Bu davrda o'quvchilar o'zlarini aniq bir jins sifatida anglashi natijasida boshqa jinsga munosabatlar, qiziqishlar shakllana boradi.

O'spirin o'zining takrorlanmas mukammalligini, boshqalarga o'xshamasligini anglashi bilan birga yakka, o'zgalaridan ajralib qolish, ichki kechinmalarni echishda bir o'zi ro'baro' bo'lib qolishdan cho'chish uni qiynaydi. Bu holat uni boshqalardan alohida bo'lishga intilishiga olib keladi. Undagi bolalikdagi odatlardan qutulishga bo'lgan kuchli intilish bilimga

intilishni, o'zini bilishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. O'spirindagi o'zi haqidagi tasavvur albatta, boshqalarga, ayniqsa, o'zini tushunishni istagan kishi bilan solishtirishga ehtiyoj sezadi.

O'smirlardagi o'zini tasvirlash, o'ziga baho berish yosh o'tishi bilan malum sifatlarni hamda malum mezonlarni tanlash bilan xarakterlanadi. Oqibatda akademik licey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida etiqod, saviya, aqliy qobiliyat, emociya va iroda kabi xislatlarga munosabat keskin oshadi. Shu bilan birga mehnatga va boshqa kishilarga bo'lgan qiziqishi kuchayib, shaxs sifatlariga baho berishda alohida shaxslarga emas, umuman, insoniy sifatlarga etibor kuchayadi. Shu asosda o'ziga tavsif berish umumlashib, ayrim sifatlarga alohida yondashishi, ularni hurmatli kishilar sifatlari bilan taqqoslashga etibor berish kuchayadi.

Yoshlarning psixologik o'zgarishlari kishini idrok qilishda ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Masalan, kishilarga baho berishda tanlash mufassal ketma-ketlikda insoniy sifatlarni bayon qilish, kishi xulq-atvorini tahlil qilish va tushuntirish, uni ishonarli, aniq tasvirlash kabi xususiyatlar rivojlanadi [2]. O'quvchilarda o'zlariga baho berganda ham shaxsiy va psixologik xarakterdagi belgilarni izohlash bilan birga o'zining boshqalardan farqini ko'rsatishga alohida etibor beriladi. O'quvchilarning «men» ini baholashda aqliy-psixologik, tashqi gavda ko'rinishiga munosabat, ularda o'z gavgasi, tashqi ko'rinishiga etibor kuchayib, o'zini o'rtoqlari bilan solishtirish sifatlari shakllana boradi.

O'spirinlik yoshi o'quvchilari uchun o'qish-o'qitish va tarbiya uchun eng qulay yosh davri hisoblanadi. Chunki mazkur yosh o'quvchilarda turmushda o'z o'rnini topish, kasb-xunar egallash, ixtisoslik tanlash va istiqbol rejalarini tuzish, kelajakda jiddiy munosabatda bo'lish xususiyatlari yaqqol namayon bo'ladi. Shu bilan bu davrda jo'shqin, kuchgayrat, shijoat, qahramonlik ko'rsatishga intilish, hayotda erkin va mustaqil harakat qilish, dunyoqarash asosining shakllanishi. Kishilarga, jamiyatga romantik munosabatda bo'lish xislatlari shakllana boradi.

Maktab davrining yana bir xarakterli tomoni shundaki, o'spirin o'ziga tanqidiy qarash, o'z xatti-harakatlariga baho berish, o'z-o'zini tarbiyalashga ichki ehtiyoj kuchayadi [3]. Mustaqil hayot bo'sagasi turgan o'spirinda o'z o'rnini hayotda topish, Vatan yo'lida xizmat qilish istagi, insoniy burchni chuqur anglash xislatlari shakllanadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadi, akademik licey, kasb-xunar kollejlari o'quvchilarida ijtimoiy hayotdagi dolzarb vazifalarni hal qilishda faol ishtirok etish istagi kuchli. Buning oqibatida ularda o'quv yurti, maktab va undan tashqaridagi ijtimoiy ishlarda ishtirok etish, fan asoslarini egallash, kasb-hunar o'rganishga jiddiy va ijodiy yondashish mayllari barqaror tus ola boshlaydi. Shuning uchun o'quv

muassasalari mamuriyati, guruh rahbarlari, tarbiyachilar o'quvchilardagi bu xususiyat va ishtiyoqni o'sganligidan to'g'ri foydalanishlari lozim. Ammo, shu bilan birga o'spirinda hali xatti-harakatlariga ortiqcha baho berish hollari ham batamom uni tark etmagan bo'ladi. Shuni hisobga olib, o'quvchilar, tarbiyachilar o'quvchilarga o'zining fazilatlarini to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishga mohironalik bilan yordam berishlari lozim. Ayrim hollarda o'spirinlar o'zlarini qo'rqmas, jasur qilib ko'rsatishga, noo'rin xatti-harakatlar orqali atrofdagilar oldida obro'-etiborli bo'lishga intiladilar. Bunday vaziyatda tarbiyachilar ularga suniy yo'llar bilan qiyinchiliklarni engib bo'lmasligini tushuntirishlari muhimdir.

Pedagoglar nafaqat o'zlari o'qitadigan fanlarni har tomonlama chuqur bilishlari, balki o'quvchilar uchun yuksak insoniy xislatlar namunasi, yani axloqiy poklik, estetik go'zallikning timsollari ham bo'lishlari lozimdir.

Eshlarni axloqiy-estetik tarbiyalashning psixologik omillaridan biri, bu musiqa vositalari erdamida tarbiyalash o'zining obrazli tabiati va emotsional tasir xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi [1].

Musiqa tili, uni anglashning umumiy uslublari dunega munosabatning musiqa shakllantirgan tizimi bular bari psixologik tomondan inson ongiga kuchli tasir etadigan, musiqa darsining tarbiyaviy imkoniyatlarini tashkil qiladi.

Vadiy-musiqiy faoliyat jarayonida o'quvchilar egallagan emotsional his-tuygu tajribasi malum sharoitlarda ularning axloqiy barkamollikka erishuvida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Psixolog, musiqachi pedagoglar fikricha, bunda uquvchining musiqaga tasirchanligi, uni jo'shqin hayajonli qabul qila bilishi juda muhim hisoblanadi.

Ayrim olimlar musiqaga muhabbat, musiqaga moyillik bilan atrofdagi odamlar gamidan qaygurish, ularga hamdard bo'lish urtasida uzviy aloqa mavjudligini takidlashadi

Boshlangich sinf musiqa o'qituvchisi oldida ilk darslardan oq bolalarga musiqani farqlash va tushunishga, ayrim musiqa vositalari tasirchanligini anglashga urgatish vazifasi turadi. Bolalarda bunday ko'nikma hosil bo'lmay turib, ular musiqaning estetik va axloqiy mazmunini to'la tushunib eta olmaydilar.

Tajriba-sinov ishlari jarayonida musiqa asarlari-ni o'quvchilar ongiga manaviy-axloqiy tasirini taminlashning quyidagi pedagogik shartlari aniqlandi:

- axloqiy-estetik munosabatni jo'shqin ifoda etishga undovchi badiiy, obrazni idrok etish qulay emotsional muhitni yaratish;

- musiqa asarini estetik idrok etish va uning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganish, o'rtasida muvtaam aloqani yo'lga qo'yish;

- o'quvchilarni jamoat bilan yoki yakka tartibda badiiy-musiqiy faoliyatga jalb etish uchun sharoit yaratib berish;

O'qituvchi quyidagi ish uslublarini mukammal qilish uchun bo'lsagina bu pedagogik shartlarga rioya etish mumkin bo'ladi:

- musiqa, kompozitor, asarning yaratilish tarixi haqida qiziqarli suhbatlar olib borish;
- badiiy yuksak, tushunarli, yorqin, bolalar manfaatiga mos musiqa materialini tanlay bilish;
- yuksak badiiy mahorat bilan ifodali va yorqin ijro etish;
- musiqa asarini (goya, mazmun, ifoda vositalari) namunali tahlil etish;
- musiqani anglash, qabul etish uchun alohida, o'ziga xos muhit yaratish;
- turli pedagogik uslublarni qo'llay bilish;
- bolalarni musiqaviy faoliyatning har xil turlariga jalb etish;
- musiqa asarining axloqiy-estetik qirralarini ko'rsatib berish.

Ana shu talablarga muvofiq ravishda biz musiqa o'qituvchisini bolalarni axloqiy-estetik tarbiyalashga tayyorlash dasturini havola etamiz.

- ish mazmuni: Bolalarning yosh xususiyatlarini, «axloqiy tarbiya» tushunchasining mazmunini o'rganish, axloqiy tarbiyaga tayyorlik, psixologik-pedagogik turkum fanlarni o'rganishda axloqiy tarbiya qonuniyatlarini egallash, o'zlashtirish, guruhlar bilan ekin yakka holda musiqa, adabiet mashg'ulotlarida badiiy-estetik sanati vositalarining axloqiy tarbiyaga ta'sirini o'rganish.

-ish mazmuni: Maxsus musiqa fanlari turkumini o'rganish jarayonida boshlangich sinf o'quvchilarini axloqiy ruhda tarbiyalashning pedagogik -psixologik uslub va yo'l-yo'riqlarini hamda musiqa talimi va tarbiyasining xususiy uslublarini egallash [3].

Birinchii bosqichda psixologik-pedagogik turkumdagi fanlar va maktabda musiqa o'qitish metodikasidan mashqlarda talabalarga quyidagi masalalar mazmuni ochib beriladi:

Adabiyotlar

1. Bobomurodov E. O'zbekiston eshlarining ijtimoiy psixologiyasi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2010.
2. G'oziev E. Umumiy psixologiya. II-kitob. – Toshkent: «Universitet», 2002.
3. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: «Sharq», 2000.

REZYUME. Maqolada yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalashning psixologik omillari milliy mentalitet va ta'limning milliy modeli talablari o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini nazorat qilish, o'smir hayotida ijtimoiy va axloqiy hodisa darajalari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются психологические факторы нравственно-эстетического воспитания молодежи, требования национального менталитета и модели национального образования, самовоспитание, самоконтроль, а также уровни социальных и нравственных явлений в жизни подростков.

SUMMARY. The article examines the psychological factors of moral and aesthetic education of youth, the requirements of national mentality and the national model of education, self-education, self-control, and the levels of social and moral phenomena in the life of adolescents

1. Axloqiy tarbiya jarayonining mohiyati, mazmuni, funkciyalari, bosqichlari va prinsiplari.

2. Boshlangich sinf o'quvchilarini badiiy-musiqiy ta'sir vositalari yordamida axloqiy tarbiyalashning o'ziga xosliklari.

3. Boshlangich sinf o'quvchilarining axloqiy tarbiyalanganlik darajasini o'rganish, aniqlash metodikasi.

4. O'quvchilarga yakka tartibda va jamoat asosida axloqiy ta'sir o'tkazish yo'l-yo'riqlari.

5. Buyuk pedagoglar ijodida axloqiy tarbiya qirralarini kuzatishga imkon beruvchi pedagogika taryxi kureini o'rganishda tanlab tahlil qilish uslubini qo'llash.

6. O'quvchilarning manaviy-axloqiy rivojlanishiga yana da samarali ta'sir etuvchi musiqiy-pedagogik uslublarni egallash.

Ikkinchi bosqichda talabalar quyi sinflar o'quvchilarini kuzatish, musiqa mashg'ulotlariga ijobiy munosabatni shakllantirishning maxsus uslublari bilan tanishadilar, ularni amalda qullab turadilar.

Talabalarining pedagogik amaliyotiga alohida ahamiyat beriladi. Bunda I-IV kurs talabalariga tartib bilan kichik amaliy topshiriqdan tortib, to ilmiy-tekshirish ishigacha murakkablashtirilgan vazifalar yuklatiladi.

Sinov-tajribalar talabalarni, quyi sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashga tayyorlash samarasini oshirishning pedagogik sharti masalaga individual-tabaqalashtirilgan tartibda endashuv ekanligini aniqlab berdi. Bu esa yakka tartibda va guruhlarda mashg'ulot olib borish, fakultativ va mustaqil darslar o'tkazish, referatlar, annotatsiyalar va kurs ishlari tayyorlash, ilmiy-tekshirish topshirig'ini bajarish, baxs-munozara yoki konferentsiyada so'zga chiqishga tayyorlanish shakllarida amalga oshirildi.